

УДК [165.12:342.1]:291.12(477)1(091)"15/16"

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ ВЗАЄМОВПЛИВУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА КОНФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ XVI-ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Олег Мальчевський

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Досліджуються питання взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській історіософській думці XVI– першої половини XVII ст., аналізуються православні, католицькі, уніатські і протестантські джерела.

Ключові слова: конфесійна свідомість, національна свідомість, православ'я, католицизм, уніатство, протестантизм.

Досліджуючи історіософську думку України XVI – першої половини XVII ст., потрібно враховувати, що збереглося досить мало писемних джерел, на основі яких можна реконструювати національну свідомість українців того часу. Натомість джерел, які дають змогу відтворити конфесійну свідомість, а в її контексті – національні ідеї, є більше.

Це зумовлено низкою причин. Насамперед – специфікою тогочасної української культури, яка в багатьох аспектах залишалася середньовічною. У ній домінувало усне слово, а не писемне. Грамотним було порівняно невелике коло людей – духовенство, представники соціальної еліти, частково міщани. Певний прогрес у розвитку освіти, поява шкіл середнього і навіть вищого типу, розвиток друкарства – усе це, однак, не змінило ситуації кардинально. Ці явища тільки започаткували тривалий процес трансформування української культури зі середньовічної в новочасну.

Як у XVI, так і в XVII ст. українська культура була, як правило, фольклорною і традиційною. Однак виокремити фольклорний шар української культури зазначеного періоду дуже складно, а іноді й неможливо. Адже етнографи почали фіксувати українські фольклорні джерела тільки в XIX ст., коли усна народна творчість щоразу більше набувала ознак реліктовості і з'явилася потреба зберегти те, що почало зникати.

У XVI – першій половині XVII ст. фольклор функціонував як цілком повноцінне явище культури. Звісно, окремі фольклорні твори цього періоду пережили свій час і пізніше етнографи їх записали. Події середини й другої половини XVI ст., пов'язані з визвольними змаганнями українських козаків, зумовили своєрідний фольклорний «вибух», появу численних фольклорних творів про козаків. Цей «вибух» значною мірою відкоригував українську народну творчість попередніх періодів. Тому якщо й вдасться виокремити автентичні фольклорні джерела

XVI – першої половини XVII ст., то їх дуже мало, і реконструювати за ними українську національну свідомість того часу практично неможливо.

Набагато доцільніше робити це на основі тих писемних джерел, автентичність яких однозначна. Однак пам'яток XVI – першої половини XVII ст. збереглося небагато. Крім того, у середньовічній культурі неоригінальні (перекладні) тексти переважають над оригінальними (авторськими).

Великий авторитет традиції зумовив постійне копіювання текстів, які стали канонічними або пройшли випробування часом. Не була винятком і українська культура того часу: оригінальна література становила мізерний відсоток порівняно з величезною кількістю перекладів, зокрема літургійних текстів [1, с. 52].

Часті війни та напади іноземних завойовників у пізніші часи, конфесійні зміни й міжконфесійна боротьба (під час якої нерідко представники однієї конфесії нищили писемні пам'ятки іншої) – усе це зумовлювало нищення літературних пам'яток.

Однак писемні пам'ятки, що збереглися, усе ж дають змогу виокремити принаймні основні моменти тогочасної української національної свідомості, її взаємозв'язок зі свідомістю конфесійною. Тим паче, що в цих пам'ятках, як правило, відображено найважливіші аспекти тогочасної української суспільної думки.

Залежно від конфесійної та суспільно-політичної орієнтації авторів, пам'ятки доцільно поділити на кілька категорій.

Насамперед варті уваги православні джерела. Православна конфесія належала до найконсервативніших у тогочасній Україні, і культурні цінності, створені в її лоні, були більш середньовічними, ніж ті, що з'явилися в середовищі протестантів і католиків. Саме ця «середньо вічність» зумовлювала менше акцентування на проблемах національних. Загалом у літературі європейського Середньовіччя проблеми етнічні й національні якщо й порушували, то вкрай рідко.

Оскільки саме в православному середовищі здебільшого формувалася українська національна свідомість, ми змушені акцентувати увагу на православних джерелах. Виокремити в них елементи національної свідомості дуже складно, зробити це можна хіба що в контексті православної конфесійної свідомості – при цьому треба враховувати, що тоді в Україні ототожнювали українську національну свідомість зі свідомістю православною.

Виокремимо кілька блоків таких джерел. Насамперед це твори, що з'явилися у волинських культурних осередках (Волинь тоді була анклавом українських магнатів, які хотіли забезпечити собі політичну автономію в межах Речі Посполитої і, відповідно, намагалися організовувати культурні центри, які могли б захистити їхні інтереси на ідеологічному рівні). Зокрема – поезія Загорівського збірника (80–90-ті рр. XVI ст.) – полемічна за характером і спрямована в основному проти католицизму, який загрожував православ'ю. Православ'я розглядали як руську, тобто українську віру [2, с. 477–502].

Низка текстів проукраїнського православного спрямування з'явилася в Острозькому культурному центрі. Поява Острозької Біблії (1581 р.) мала на меті зміцнити позиції православної церкви як церкви руського (передусім українського)

народу. З прозової та поетичної передмов до неї можна виокремити елементи національної свідомості в контексті конфесійної [2, с. 200–203; 459–462].

У творі Василя Суразького «Книжиця о єдиной истинной православной вѣрь...» (1588 р., Острог) зроблено одну з перших спроб порівняно повно викласти православне віровчення. Цей текст, як і Острозька Біблія, зміцнював позиції православних, і його можна розглядати як вияв національної самооборони.

У контексті національної самооборони варто розглядати й полемічні твори діячів Острозького культурного центру – прозу Герасима Смотрицького й Клірика Острозького та поезію Даміана Наливайка [2, с. 204–235; 254–288; 514–518].

Близькими до текстів, написаних у волинських культурних осередках, можуть видатися праці прихильників чи представників братського руху, однак ця подібність визначається передусім конфесійною орієнтацією. У трактуванні національних проблем між цими двома групами джерел є певні відмінності, що стосуються, зокрема, розуміння соціального складу народу (нації). Острожці, маючи загалом проаристократичну орієнтацію, зараховували до народу (нації) представників тільки шляхетського стану, а братчики включали й міщан.

Серед творів, що вийшли з братського середовища і в яких інтерпретовано національні питання, – «Просфонима» (1591), вірш «Леополіс» із граматики «Адельфотес» (1591) [2, с. 503–511], полемічні твори Стефана Зизанія [3, с. 31–200], «Пересторога» (бл. 1605) [4, с. 26 – 66], «Лямент» (1609), «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622) Касіяна Саковича, «Совітованіє о благочестії...» (1622) [5, с. 34–36; 328–336]. До них примикають окремі твори Лаврентія Зизанія [2, с. 212–213], Кирила Транквіліон-Ставровецького [5, с. 207–260], Мелетія Смотрицького [6], які він писав у період діяльності цих авторів у братствах або під впливом братчиків.

Вирізняються серед цих джерел твори Івана Вишенського [7] – одного з найвідоміших і найвидатніших українських полемістів кінця XVI – початку XVII ст. Його молоді роки минули на Волині, і він був тісно пов'язаний з волинськими культурними осередками, насамперед Острогом [8, с. 7–13]. Також Іван Вишенський підтримував зв'язки з братствами, передусім Львівським. Однак його не можна цілковито вважати репрезентантом ні острожців, ні братчиків, хоча погляди полеміста певним чином були співзвучні з поглядами перших і других.

І. Вишенський фактично репрезентував окремий напрям у тогочасній українській суспільній думці. Православний традиціоналізм, який у тодішніх умовах України був одним з найважливіших факторів національної самооборони, І. Вишенський довів до екстремального. Водночас цей традиціоналізм поєднувався в нього з чернечим аскетизмом. Стосовно острожців та братчиків, то вони допускали певні нововведення, вкраплення ренесансних і реформаційних елементів до культурного життя.

На нашу думку, світосприйняття І. Вишенського значною мірою відповідало світосприйняттю представників дрібної української шляхти. В умовах XVI ст. чимало представників цього стану розорилося. Тому для них крайні вияви традиціоналізму, орієнтація на минуле були цілком природними й зрозумілими. Факти

погіршення становища, або й розорення та люмпенізації, спричинювали в представників цього стану почуття соціальної дисгармонії й штовхали їх до втечі від світу, що в тогочасних умовах вело до монастирського життя.

В І. Вишенського та близьких до нього діячів української культури, наприклад, в Іова Княгиницького, Ісайї Копинського, частково в згаданого Г. Смотрицького, національна свідомість виявлялася здебільшого в послідовному, часто доведеному до екстремального, захисті православного традиціоналізму.

Окремий блок православних джерел становлять твори, пов'язані з Київським культурним центром, який в основному сформувався в 20-х рр. XVII ст. під покровительством козаків на базі місцевих православних інституцій та братства. Ці джерела мають синтетичний характер. Вони поєднали в собі аристократично-шляхетські стереотипи, що їх продукували й поширювали в Острозькому культурному центрі, а також стереотипи міщанські, витворені й поширювані в братському середовищі.

Водночас у цих текстах є спроби представити національні українські стереотипи, які відповідали б інтересам та світобаченню козаків, особливо в текстах початку 20-х рр. XVII ст. У низці творів київських інтелектуалів козаки постають як оборонці України-Русі й водночас як продовжувачі давньоруських традицій. Можна вести мову про формування специфічної козацької національної свідомості. Насамперед це стосується «Протестації» (1621) митрополита Іова Борецького та його сподвижників [5, с. 313–327], а також згаданих уже «Віршів на жалосний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» [9, с. 231–249] та творів М. Смотрицького [10].

Правда, союз вищого православного духовенства та козаків, у результаті якого з'явилися ці твори, тривав недовго. Уже з другої половини 20-х рр. стає очевидною тенденція дистанціювання православної ієрархії від козацтва, особливо в часи діяльності митрополита Петра Могили.

Однак православна орієнтація київських інтелектуалів була в інтересах козацтва, яке фактично становило основу українського націогенезу. Київські інтелектуали, продовжуючи традиції своїх попередників, написали низку творів на захист православ'я, у яких водночас захищали й українські національні традиції. Тут варто відзначити твори Захарії Копистенського, насамперед його «Палінодію...», написану 1621–1622 рр. [11, с. 313–1200], а також твори П. Могили та його сподвижників [12; 13; 14; 15; 16].

Оскільки формування української національної свідомості XVI–першої половини XVII ст. визначалося не тільки православним середовищем, є потреба проаналізувати неправославні джерела. У деяких з них українські національні ідеї виражено чіткіше, ніж у православних текстах.

Чималий блок джерел такого типу становлять твори авторів католицького віровизнання. Найвідомішими й найпомітнішими серед них є латиномовні й польськомовні праці Станіслава Оріховського [17, с. 23–419]. Останній вважав себе українцем (русином), постійно це підкреслював, а в своїх текстах демонстрував

зразки територіального патріотизму. Передусім це стосується його праць «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» та «Про турецьку загрозу».

Елементи українського територіального патріотизму наявні в низці поетичних текстів латиномовних авторів, які походили з України або були пов'язані з нею. Це твори Павла Русина, Миколи Гусовського, Івана Туробінського та ін. [18, с. 41–62; 72–86; 109–113]. Особливо варто відзначити поеми «Роксолані» Себастьяна Фабіана Кльоновича та «Про Острозьку війну під П'яткою...» Симона Пекаліда [9, с. 40–77]. Правда, у своїх творах вони дещо «відсторонені» від українських проблем. Для них Русь-Україна є предметом опису, навіть захоплень. Але цих авторів, як, до речі, й С. Оріховського, виховували в ренесансному дусі і їм був притаманний космополітизм. Причому останній часто домінував у їхніх творах, а національна свідомість, як правило, обмежувалася територіальним патріотизмом.

Логічним продовженням цих текстів є «Розмисел про народ руський» Яна Щасного Гербута [9, с. 173–177]. У ньому виражено своєрідний український патріотизм магнатів-католиків, які були ладні захищати український народ, його віру, водночас ніби перебуваючи осторонь цього народу.

У середовищі католиків виникли й твори іншого характеру. Передусім маємо на увазі латиномовну поему «Дніпрові камени» Івана (Яна) Домбровського [9, с. 200–224]. Текст за формою близький до ренесансних. Належав він, без сумніву, людині проаристократичної католицької орієнтації. У «Дніпрових каменах» чи не найсильніше виражено національну свідомість української аристократії, яка вважала себе окремим народом. Однак цю свідомість у тексті відкориговано в католицькому дусі.

До творів проаристократичного й водночас українського патріотичного спрямування належала польськомовна поема «Epiciedion...» [9, с. 20–39], написана на смерть князя Михайла Вишневецького. За своєю формою «Epiciedion...» близький до текстів, що формувалися в контексті тогочасної польсько-католицької культури. Однак у ньому автор, використовуючи аристократичні стереотипи, змальовує образ князя-патріота, фактично творить ідеал національного героя, що було важливим елементом національної свідомості.

Формально до творів авторів-католиків належать праці прихильників унії. Однак потрібно враховувати, що уніати зберігали православний обряд, а самі, як правило, сформувалися в лоні православної церковної традиції. Як носії т. зв. «владичої» національної свідомості, вони поєднували східні й західні релігійно-культурні елементи. Це значною мірою зумовлювало специфіку вияву в їхньому середовищі національної свідомості. Ідеологічні репрезентанти уніатів, насамперед Іпатій Потій [9, с. 101–146], намагалися довести у своїх текстах, що унія – в інтересах Русі і що вона допоможе руському суспільству вирішити низку складних проблем, насамперед церковних.

На бік уніатів перейшло кілька видатних представників української культури, які на початкових етапах своєї діяльності належали до православних і навіть були пов'язані з братським середовищем: К. Транквіліон-Ставровецький, К. Сако-

вич і М. Смотрицький, про яких уже йшлося вище. У їхніх творах є чимало цікавих виявів тогочасної української національної свідомості, оскільки для них питання національної вірності, зради постало дуже гостро. Найбільше заслуговує на увагу творчість М. Смотрицького. І хоча в нього питання національні ще осмислено в контексті конфесійних, усе-таки наявна тенденція відокремлювати конфесійні питання від національних.

На певну увагу заслуговують протестантські джерела. У зазначений період протестанти в Україні виявляли велике зацікавлення національними проблемами. На нашу думку, саме вони зробили одну з перших спроб обґрунтувати в Україні ідею національного месіанства у т. зв. «Листі половця Смери...» [19, с. 11–13].

У кількох полемічних творах протестанти захищають православну церкву як українську національну інституцію. Це, зокрема, відповідь протестанта-антиринітарія Мотовила на книгу Петра Скарги «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем...», «Антапологію...» Геласія Діпліца, яка була відповіддю на «Апологію...» М. Смотрицького, і особливо «Апокрисис...» Христофора Філалета, що був відповіддю на «Синод берестейський...» П. Скарги. Перспективні, прокозацьки орієнтовані елементи національної свідомості наявні в поетичних творах калвініста Мартина Пашковського [9, с. 183–198].

Названі вище джерела проаналізовано й осмислено з урахуванням контексту історичної ситуації, особливостей культури, світосприйняття тогочасних українців (принцип історизму). Застосовано також принцип об'єктивності, щоб уникнути світоглядної й конфесійної упередженості. Саме такі підходи дають змогу розкрити особливості взаємовпливу та взаємодії конфесійної й національної свідомості в українській історіософській думці XVI – першої половини XVII ст.

У низці джерел наявні оригінальні національні ідеї, які практично виходять за межі традиції й були рефлексією нових, не характерних для українського Середньовіччя явищ.

-
1. Берестейська унія і українська культура XVII століття / Матеріали Третіх «Берестейських читань». – Львів, 1996. – 186 с.
 2. Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – 600 с.
 3. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури: У 8 т. – Львів, 1906. – Т. V. – 314 с.
 4. Українська література XVII ст. – К., 1987. – 608 с.
 5. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.). – К., 1988. – 568 с.
 6. *Смотрицький М.* Тренос. – Вільно, 1610. – 30 с. + 219 лист.
 7. *Вишенский И.* Сочинения. – М.-Л., 1955. – 372 с.
 8. *Кралюк П.М.* Вишенський і Волинь. – Луцьк, 1996. – 22 с.
 9. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. – К., 1995. – Ч.2. – 431 с.
 10. *Smotrzyński M.* Verificatia niewinności. – Wilno, 1621. – 8+73 s.
 11. Русская историческая библиотека. – СПб., 1878. – Т. IV. – 1687 с.

12. *Могила Петро і Трофимович Ісайя*. Катехисис сирьчъ исповеданіе православныхъ вѣры кафолическія и апостолскія церкви восточныя... – К.+111 арк.
13. *Могила Петро і Трофимович Ісайя*. Ортодокс апологія сирьчъ Православное исповѣданіе католическія и апостолскія церкви восточныя новопереведєся с елліно-греческого языка. М., 1696. – 28+180+28 с.
14. *Kalnofojskij A. Teraturgima, lubo cuda*. – Kijow, 1634. – 34 +322 s.
15. *Kosow S. Paterikon, albo zywoty ss. ojcow pieczarskich*. – Kijow, 1635. – 14+181+33 s.
16. *Mohila P. Litos, albo kamien*. – Kijow, 1644. – 4+424 s.
17. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1. – 431 с.
18. Українська поезія XVI століття. – К., 1987. – 287 с.
19. *Кралюк П.М.* Біля витоків української національної ідеї // Розбудова держави. – 1995. – № 12. – С. 11–13.

**PECULIARITIES OF INVESTIGATING THE PROBLEM
OF THE INTERACTION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS
AND CONSCIOUSNESS OF A RELIGIOUS GROUP IN THE UKRAINIAN
HISTORIC AND PHILOSOPHICAL THOUGHT
OF THE XVI-th AND THE FIRST HALF OF THE XVII-th C.**

Oleh Mal'chevs'kyi

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka St., 1
L'viv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

* A question of the interaction of national consciousness and consciousness of a religious group in the Ukrainian historic and philosophical thought in the XVI-th and the first half of XVII-th c. is considered in the article. Orthodox, catholic, uniatic, protestant sources have been analysed.

Key words: consciousness of a religious group, national consciousness, Orthodoxy, Catholicism, Union Church, Protestantism.

Стаття надійшла до редколегії 08. 04. 2004

Прийнята до друку 10. 08. 2004